

Československo-sovětská hospodářská spolupráce v období Gottwaldovy éry

ONDŘEJ FIŠER

*Department of General History, Faculty of Arts,
University of Geneva*

Czechoslovak-Soviet Economic Cooperation in the Gottwald era

Abstract: Czechoslovak-Soviet economic cooperation in the years 1948-1953 is hitherto a rather marginalized facet of contemporary historiography. The limited secondary literature on this topic, especially from Czechoslovak economists and historians, published both during the communist regime and after the Velvet Revolution, is characterized by a rather strong pro/anti-communist bias limiting its objective insight into the various technical aspects of intra-bloc cooperation. The major aim of this study is therefore to use the newly accessible fonds of the Czech National Archives at Chodov and the Archives of the Czech Ministry of Foreign Affairs at Czernin Palace to construct a more holistic portrayal of Czechoslovak cooperation with the Soviet Union, its largest trading partner. The hypothesis is that although under the influence of the authoritarian regimes of Stalin and Gottwald, trade relations between the two countries were rather politicized at the turn of the 1940s and 1950s, they were nevertheless to some extent guided by the practical needs of the national economies. It was the clash between political and economic reasoning and the quest of the communist leadership of both states to achieve their mutual equilibrium that was characteristic of the Gottwald era. The present work also seeks to highlight the crucial role of the Third Republic (1945-1948) in the economic integration of Czechoslovakia into the Eastern Bloc. Specific space is then devoted to the negotiation processes of individual trade agreements, their content and their impact on the development of the Czechoslovak economy.

Keywords: Klement Gottwald, Anastas Mikoyan, Mikhail Menshikov, Czechoslovakia, Soviet Union, economic cooperation, trade, trade agreement, foreign trade, intra-bloc cooperation, CMEA.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.38-51>

Ucelená analýza hospodářských dějin Československa období Gottwaldovy éry (1948-1953) by neměla vynechat ani otázku československo-sovětské ekonomické spolupráce. Sovětský svaz soustředil většinu ekonomického potenciálu Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) a vyprofiloval se v monopolního dodavatele mnoha specifických technologií, polotovarů a surovin. Navíc už na počátku 50. let čítala spotřebitelská základna SSSR na 180 milionů obyvatel a byla tak

zdaleka největší mezi státy RVHP. Díky tomu nabízela odbyt i pro méně konkurenceschopné výrobky československého průmyslu. Gottwaldova éra proto byla charakterizována procesem rozsáhlé transformace a urychlené intenzifikace československo-sovětského obchodu, který byl v hrubých rysech završen v roce 1953. Počátky tohoto procesu je však třeba datovat již do období třetí republiky, kdy se sovětská ekonomika, zejména po odmítnutí účasti na Marshallově plánu, stala hlavní československou oporou při překonávání poválečné hospodářské deprese. Eskalace studené války a zavedení západních embarg pak v následujících letech podpořily trend dynamického rozvoje československo-sovětské obchodní výměny. V důsledku toho dosáhl její podíl na celkovém objemu československého zahraničního obchodu v roce 1950 okolo 25 % a o tři roky později se dokonce vyšplhal na úroveň 33 %.¹

Nerovné partnerství

Jak však ukazují archivy československého Ministerstva dopravy, vysoká dynamika růstu československo-sovětské zboží výměny v období Gottwaldovy éry byla doprovázena řadou negativních jevů zpomalujících rozvoj československého hospodářství. Sovětské vedení, reprezentované Michaiem Menšikovem, Michaiem Lošakovem a Anastázem Mikojanem, prosazovalo model, podle kterého měly do SSSR směřovat pouze takové obchodní požadavky, které nebylo možné uspokojit z jiných vnitroblokových zdrojů. Sovětská obchodní asistence měla být poskytována pouze v případech nezbytně nutných pro udržení vnitroblokové politicko-ideologické soudržnosti a hospodářské stability.² Na druhou stranu vedení KSČ považovalo sovětský trh za strategického dodavatele široké palety zboží a plnění vzájemných obchodních dohod za svou politicko-ekonomickou prioritu. Snaha o sto procentní uspokojení sovětských dovozních potřeb vycházela z nutnosti udržovat dobré politické vztahy s vedením Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) a z vysoké závislosti československé ekonomiky na sovětských protidodávkách. V tomto ohledu mezi oběma partnery vznikl určitý nepoměr v přístupu k uspokojování vzájemných potřeb, který znevýhodňoval československé hospodářství.

¹ *Czechoslovakia, Integrating into Global Economy: a Transition Strategy*. Washington D.C. : World Bank, 1992, pp. 5-6, 99; *Statistická ročenka ČSFR*. Praha : Státní nakladatelství technické literatury, 1990, s. 35, 463-468; *Statistická ročenka ČSFR*. Praha : Státní nakladatelství technické literatury, 1992, s. 476; *Statistická ročenka republiky Československé 1950-1953*. Praha: Orbis, 1950-1953.

² Národní archiv (dále NA), pomůcka 1286/01, fond (f.) 862, inventární č. (inv. č.) 466, archivní jednotka (a.j.) 4827-5494, karton (k.) 128, Dovoz investic z SSSR v r. 1950.

Vývoj československo-sovětského zahraničního obchodu v období Gottwaldovy éry měl významný vliv jak na utváření československé domácí ekonomiky, tak na skladbu jejích obchodních vazeb s ostatními státy RVHP. Dalekosáhlá restrukturalizace československého hospodářství založená na rozvoji těžkého průmyslu byla totiž do značné míry důsledkem sovětských požadavků na československý export. Zatímco československá obchodní delegace nabízela v letech 1948-1950 zejména vývoz výrobků přesného strojírenství, obráběcích strojů a dalšího zboží s vysokou přidanou hodnotou, sověští dovozci požadovali spíše výrobky těžkého strojírenství, zbraně, uran a specifická zařízení, pro jejichž výrobu československé podniky neměly potřebný fyzický kapitál a know-how.³ Jaromír Dolanský, Viliam Široký, Antonín Gregor, Augustin Kliment a další klíčoví členové československé obchodní delegace v Moskvě po vytrvalých nátlacích představitelům KSSS v mnoha bodech ustoupili a přijali sovětské obchodní požadavky. To vedlo k rozsáhlé přestavbě československých podniků a k výstavbě nových závodů na zpracování hliníku, železné rudy, oceli, chemikálií a dalších výrobků.

Transformace československé výrobní základny a zahraničního obchodu byla z velké části řízena prostřednictvím Byra RVHP, které bylo pod kontrolou KSSS.⁴ Vedle Byra mělo zásadní vliv na rozvoj československé zbožíové výměny s oběma stranami železné opony také sovětské Ministerstvo zahraničního obchodu (Vněšstorg). Jeho ministr Anastáz Mikojan na přelomu 40. a 50. let kritizoval vedení KSČ za nedostatečné úsilí ve zvyšování obchodu se členy RVHP. Podle Mikojana byl argument Hospodářské rady Ústředního výboru KSČ o potřebě udržet určité meziblokové toky zboží neopodstatněný. Domníval se, že Československo by mělo omezit dovoz veškerých nestrategických a substituovatelných surovin ze Západu a zaměřit se na rozvoj průmyslu nezávislého na kapitalistických trzích.⁵ Zprávy prezentované v rámci československého Státního úřadu plánovacího uvádějí, že Mikojanovy výroky donutily československou vládu k omezení dovozu západního kaučuku, vlny nebo mědi a k vybudování domácích kapacit pro výrobu alternativních materiálů.⁶ Kaplan navíc ukazuje, že Mikojanův tlak na posílení provýchodního kurzu československého zahraničního obchodu byl pozorovatelný i v jím řízeném Byru RVHP, podle jehož poradců mělo

³ KAPLAN, Karel: *Československo v RVHP 1949-1956*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995, s. 85-89.

⁴ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 107.

⁵ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 113.

⁶ NA, Archiv Ministerstva národohospodářského plánování (dále Archiv MNP), f. VM SÚP, zpráva o rozšíření obchodu ČSR s členy RVHP, 20. 11. 1950.

Československo usilovat zejména o nezávislost na dovozu západních neželezných kovů.⁷

Představitelé československého Ministerstva zahraničního obchodu Antonín Gregor a Richard Dvořák však nebyli schopni sovětskou vizi plně realizovat. Vynucená transformace československé ekonomiky vyvolávala značnou nerovnováhu v platební bilanci a ohrožovala plnění československých obchodních závazků vůči SSSR a ostatním členům RVHP. Proto nový sovětský ministr zahraničního obchodu Michail Menšikov a další představitelé tohoto rezortu, jako Michail Lošakov, začali měnit svůj dosavadní ostře protizápadní kurz a přistoupili na omezené zachování československého meziblokového obchodu. Například na podzim roku 1950, během jednání o dlouhodobé československo-sovětské obchodní dohodě, doporučil Lošakov, aby Československo dováželo nedostatečnou rudu ze Švédska.⁸ Sovětská obchodní delegace byla dokonce překvapena malým rozsahem plánovaného dovozu strojírenských výrobků z kapitalistických zemí a tvrdila, že Vněštorg se snaží tento zdroj konkurenceschopného kapitálu využít ve větší míře. Podobné názory jako Lošakov zastával i Menšikov, který tvrdil, že československé potřeby nerostných surovin a potravin, které nemohl uspokojit Vněštorg, lze zabezpečit rozvojem obchodu se Západním Německem. Dokonce i Mikojan, který patřil k hlavním odpůrcům československé meziblokové spolupráce, na přelomu 40. a 50. let naléhal na československé podniky zahraničního obchodu, aby své potřeby textilních vláken uspokojovaly dovozem vlny ze Západu.⁹

Tyto nálezy poukazují na několik zásadních souvislostí. Na jednu stranu odhalují klíčový vliv vedení KSSS na transformaci československého hospodářství a na osvojení provýchodního kurzu československého zahraničního obchodu. Na druhou stranu ovšem jasně ukazují, že stalinistická vize absolutní autarkie na západních trzích musela ve vybraných případech ustoupit praktickým potřebám československé ekonomiky.

Vývojové fáze

Analýza jednotlivých vývojových fází československo-sovětských obchodních vztahů poskytuje dodatečný vhled do procesu formování sovětského vlivu na vývoj československého hospodářství. Na počátku Gottwaldovy éry se československo-sovětský obchod řídil pětiletou obchodní dohodou, kterou v prosinci roku 1947 podepsal československý

⁷ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 98, 157; NA, Archiv MNP, f. VM SÚP, a.j. 178.

⁸ NA, Archiv MNP, f. VM SÚP, a.j. 1089, porada na Vněštorgu 12. 10. 1950.

⁹ Archiv Ministerstva zahraničních věcí (dále Archiv MZV), 1945-1959, TO-O, SSSR, k. 11.

ministr zahraničního obchodu Hubert Ripka. Na základě této dohody měly dodávky mezi oběma ekonomikami činit zhruba 5 miliard Kčs ročně, což z ní v té době činilo největší plánovanou transakci v historii Československé republiky. Ripka byl v této souvislosti také jedním z prvních iniciátorů československé adaptace na sovětský systém ekonomického plánování, což poukazuje na skutečnost, že proces reorientace československého hospodářství na SSSR začal již v období třetí republiky.¹⁰ Tato zjištění tak zpochybňují Metcalfův přístup, který se omezuje na akcentaci pounorových událostí, a na druhé straně podporují Průchovu teorii o klíčovosti vývoje v období třetí republiky.¹¹ Objemná československo-sovětská dlouhodobá obchodní dohoda z roku 1947 se ukázala jako stěžejní pro rozvoj válkou poškozeného československého hospodářství. V rámci dohody se totiž Sovětský svaz zavázal poskytnout půjčky, které pomohly překlenout kritický stav po neúrodném létě roku 1947. Ještě toho roku byla poskytnuta první půjčka ve výši 1 150 milionů korun a v následujícím roce další v celkové výši 25 milionů dolarů. Tyto půjčky umožnily mimo jiné realizaci dodávek sovětského obilí navzdory tehdy probíhajícímu hladomoru na Ukrajině.¹²

K dalšímu rozvoji vzájemného obchodu došlo v následujícím roce, a to jak v reakci na rychle postupující stalinizaci Zápotockého vlády, tak v důsledku zhoršující se obchodní bilance s kapitalistickými státy. V návaznosti na tyto dvě vývojové linky se pak Stalin a Molotov zavázali zvýšit sovětské dodávky obilí, železné rudy, ropy, valivých ložisek a investičních celků.¹³ KSSS vedení rovněž přislíbilo dodatečné dodávky neželezných kovů v takovém množství, které bude nezbytné pro splnění československého vývozního plánu do SSSR. Rozvoji vzájemného obchodu v lehkém průmyslu tehdy výrazně napomáhala úzká spolupráce Československé a Sovětské obchodní komory, která v roce 1948 vyústila v uspořádání Československé výstavy spotřebního zboží v Moskvě.¹⁴

Plnění obchodních dohod z let 1947-1948 však začalo znatelně váznout již v roce 1949. Československé podniky vyvážející do SSSR si stěžovaly, že dodací lhůty stanovené v období třetí republiky neodpovídají nové ekonomické realitě, v níž byl výrazně narušen dodavatelský řetězec výrobních vstupů. Neschopnost československých dodavatelů dostát

¹⁰ Archiv MZV, 1945-1959, TO-O, SSSR, k. 11; KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 26.

¹¹ PRŮCHA, Václav: *Hospodářské dějiny Československa 1918-1992, 2. díl, období 1945-1992*. Brno : Doplněk, 2009, s. 174-189; METCALF, Lee Kendall: The Impact of Foreign Trade on the Czechoslovak Economic Reforms of the 1960s. In: *Europe-Asia Studies*. vol. 45, is. 6, 1993, pp. 1071-1090. <https://doi.org/10.1080/09668139308412141>

¹² PRŮCHA, V.: *Hospodářské dějiny Československa 1918-1992, 2. díl, období 1945-1992*, s. 246.

¹³ NA, Archiv MNP, f. VM SÚP, viz například a.j. 31 a 71.

¹⁴ Archiv MZV, 1945-1959, TO-O, SSSR, k. 11.

svým závazkům pak zvedla vlnu protestů i ze strany sovětských dovozců, včetně Technoimportu. Neplnění československého obchodního plánu se neobešlo bez následné dlouhodobé ekonomické nerovnováhy, finančních sankcí a perzekucí.¹⁵

Vyjednávání nových obchodních kontingentů pro rok 1950 bylo proto poměrně složité. Kromě toho sovětské vedení nemělo přesnou představu o svých obchodních možnostech a potřebách, a tak nebylo schopno dodat požadované podklady pro jednání. To Gregorovi a Dolanskému ztěžovalo sestavení vyváženého plánu zahraničního obchodu. Českoslovenští vyjednaváči museli navíc čelit klesající ochotě Vněštorgu dovážet výrobky lehkého průmyslu, které se sovětské hospodářství snažilo nahradit domácí výrobou. Sovětská strana se rovněž dlouho zdráhala vyhovět československým požadavkům na dovoz potravin, nerostných surovin a textilních plodin.¹⁶ V důsledku těchto značně rozdílných představ obou stran byly jednoleté obchodní kontingenty na rok 1950 podepsány až na jaře tohoto roku. Podle nich mělo Československo vyvézt do SSSR především důlní a hutní zařízení, válcované materiály, stroje a v omezeném množství výrobky zemědělského a spotřebního sektoru. Sovětský svaz pak vyvážel zejména investiční celky, suroviny a těžké stroje, které měly nadále posílit československou nezávislost na dovozu z kapitalistických zemí.

Dlouhodobá obchodní dohoda na roky 1951-1955

Jak již bylo naznačeno, ochota Mikojana, Menšikova a dalších reprezentantů sovětského zahraničního obchodu uspokojovat veškeré československé dovozní požadavky postupem času klesala. V létě 1950 zahájila Hospodářská rada ÚV KSČ práce na přípravě nové pětileté obchodní dohody se SSSR na léta 1951-1955. Dlouhodobý charakter této dohody spolu s probíhající těžkopádnou transformací československé ekonomiky a zhoršující se vnitroblokovou hospodářskou situací značně komplikoval proces jejího sjednávání. Navíc se představy československé vlády o exportních možnostech sovětského hospodářství výrazně lišily od sovětské vize vnitroblokové spolupráce.¹⁷

Kaplan uvádí, že vysoká autorita KSSS a loajalita československého stalinistického vedení nejenže přiměla československé vyjednaváče k příslibu splnění většiny sovětských importních požadavků, ale vzhledem k neústupným postojům Menšikova je také donutila výrazně snížit své vlastní požadavky na dovoz investičních celků, zejména v důlním a hutním

¹⁵ NA, pomůcka 1102, f. 948, inv. č. 72-73, k. 27.

¹⁶ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 75.

¹⁷ NA, f. ÚPV, k. 1, složka protokol Rajchlová, Návrh programu jednání smíšené čsl.-sovětské komise u prvního náměstka předsedy vlády Dolanského; NA, f. ÚPV, k. 7, a.j. 1422/58.

průmyslu, a to přibližně o 50-80 %.¹⁸ Podobná situace byla pozorovatelná i v sovětských dodávkách nerostných surovin, kde Lošakov a Menšikov zpočátku neústupně slibovali uspokojení pouze 60 % československých požadavků. Závažnost situace československého zahraničního obchodu se plně projevila po urgencích ministra průmyslu Augustina Klimenta o nezbytné zvýšení dovozu barevných kovů, které se nesetkaly s Menšikovovým pochopením. Představitel sovětského Vněštorgu pouze doporučil nepokryté potřeby kompenzovat zvýšením domácí těžby a dovozu ze Západu. Jeho postoje vedly ke stížnostem Širokého, který tvrdil, že neví, jak dále v obchodních jednáních postupovat, neboť záměrem Ústředního výboru KSČ bylo omezit nákupy ze Západu na absolutní minimum, což se nyní zdálo nemožné. Situace na podzim roku 1950 byla z důvodu propastnosti československých a sovětských obchodních představ kritická. Zatímco československá delegace požadovala do konce první poloviny 50. let dovézt 5 milionů tun železné rudy, sovětský Vněštorg nabízel dodávky pouze ve výši 2 milionů tun. Nespokojenost s vývojem jednání pak vyjádřil i Antonín Gregor, který poukázal na skutečnost, že Československo zvýšilo předpokládané dodávky strojů do SSSR o 750 %, zatímco sověští představitelé byli výměnou ochotni zvýšit vývoz železné rudy pouze o 92 %. Podobná nespokojenost se týkala i československého vývozu uranu, za který nebyl Vněštorg schopen nabídnout adekvátní kompenzaci.¹⁹

Z archivů československého Státního úřadu plánovacího vyplývá, že komplikovaná jednání o dlouhodobé obchodní dohodě v druhé polovině roku 1950 uvázla na mrtvém bodě. Situace se zlepšila až koncem září 1950, kdy se Gregor, Dolanský a Široký rozhodli sepsat přímo Stalinovi adresovanou žádost o zvýšení sovětských dodávek mědi, železné rudy a dalších základních surovin. Teprve tyto urgencye přímo u Stalina vedly k určitému zvýšení sovětských dodávek. Zbytek měl být podle Lošakova pokryt dovozem ze západního bloku. Obchodní dohoda na léta 1951-1955 byla nakonec podepsána v listopadu 1950.²⁰ Československý vývoz měl dosáhnout hodnoty 62 miliard a dovoz 63 miliard Kčs. Sovětský svaz se zavázal dodávat především potraviny, zemědělské a těžké stroje, investiční celky, chemikálie, suroviny a dopravní prostředky. Československo se pak mělo stát dodavatelem výrobků těžkého strojírenství, zařízení pro hutní, stavební, ropný a chemický průmysl, motorů, generátorů a různých kovacích a lisovacích technologií. Jednou z klíčových obchodních položek mezi oběma partnery se staly zbraně a vojenská technika. Sovětský svaz dodával jak materiál a průmyslové licence

¹⁸ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 75-103.

¹⁹ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 93-95.

²⁰ NA, Archiv MNP, f. VM SÚP, a.j. 1129, zprávy o stavu jednání o dohodě mezi ČSR a SSSR.

pro jejich výrobu, tak i hotové výrobky. S pomocí sovětského know-how pak vyráběly Zbrojovka Brno, Závody V. I. Lenina a ČKD širokou škálu střelných zbraní, vojenských vozidel a jiné špičkové vojenské techniky, která představovala jeden z hlavních vývozních artiklů do SSSR.²¹

Význam československo-sovětské dlouhodobé obchodní dohody z roku 1950 je v sekundární literatuře často podceňován. Archivy Závodů těžkého strojírenství totiž naznačují, že uzavření dohody mělo dalekosáhlé dopady na rozvoj československého hospodářství, jelikož vedlo k hluboké restrukturalizaci průmyslu a k urychlení jeho integrace do východního bloku na úkor meziblokové spolupráce. Aby bylo možné dostat novým obchodním závazkům, byly nutné investice v řádech milionů Kčs do výstavby řady továren, včetně nové hliníkárný, závodu na zpracování niklové rudy a závodu na výrobu syntetického kaučuku. Kromě toho bylo třeba rozšířit těžbu uhlí a rud či výrobu vozidel, zbraní a těžkých strojů.

Na druhou stranu obchodní dohoda z roku 1950 nabízela také řadu nesporných výhod. I přes sníženou ochotu KSSS plnit veškeré obchodní požadavky Gregorova ministerstva představoval Sovětský svaz nadále jeden z největších světových trhů, kam bylo možné vyvázet velké množství československého zboží strojírenského a spotřebního průmyslu. Pro Československo byla výhodná i skladba vzájemného obchodu, protože v jeho exportním portfoliu byl značný podíl zboží s přidanou hodnotou.²² Sovětské suroviny byly navíc Československu dodávány za výhodné ceny, které byly často nižší než ty na světovém trhu.²³ Podle novinových článků z období Gottwaldovy éry zaplatilo československé Ministerstvo zahraničního obchodu Sovětskému svazu za 20 nejdůležitějších obchodních položek celkem 7 milionů Kčs. Podle tehdejších propočtů by na obdobný dovoz z kapitalistických zemí musela být vynaložena částka až 11 milionů Kčs. Podobné odhady uvádí i Montias, podle něhož v letech 1951-1953 zaplatili českoslovenští dovozci za sovětské suroviny jen asi 2/3 světových tržních cen.²⁴ To bylo částečně umožněno jak zavedením subvencí, tak cenového stropu na sovětské výrobky, který zabraňoval spekulativním výkyvům sazeb.²⁵ Navíc v rámci československo-sovětské obchodní dohody byl tržní deficit kryt půjčkami s průměrnou úrokovou sazbou 2 %, zatímco na západních trzích by československá vláda musela

²¹ PRŮCHA, V.: *Hospodářské dějiny Československa 1918-1992, 2. díl, období 1945-1992*, s. 264-275; NA, Archiv MNP, f. VM SÚP, a.j. 491-1972.

²² NA, pomůcka 684, f. 949, inv. č. 38, k. 165.

²³ NA, f. MZV VA3, 1-21 h, Nedocentitelná pomoc Sovětského svazu naší výstavbě.

²⁴ MONTIAS, John Michael: *Economic Development in Communist Romania*. Cambridge, MA : The MIT Press, 1967, p. 188. <https://doi.org/10.1177/000271626837700183>

²⁵ METCALF, L. K.: *The Impact of Foreign Trade on the Czechoslovak Economic Reforms of the 1960s*, pp. 1071-1090.

podobné půjčky splácet s úrokem 8-20 %.²⁶ Tyto výhody byly čerpatelné po celé období Gottwaldovy éry, protože sovětské Ministerstvo zahraničního obchodu začalo požadovat přiblížení světovým cenovým mechanismům až ve druhé polovině 50. let.

Kromě těchto výhod bylo uzavření dlouhodobé obchodní dohody v roce 1950 pro československou ekonomiku klíčové také z důvodu snazšího přístupu k sovětské vědecko-technické asistenci, která byla automaticky zahrnována do dodávek investičních celků. Sovětské know-how bylo využito zejména při výstavbě dolů, chemických závodů, továren na zpracování kovů či strojírenských podniků a usnadnilo transformaci a následně začlenění československé ekonomiky do systému RVHP.

Překážky v rozvoji spolupráce

I přes značný potenciál československo-sovětské spolupráce je třeba přiznat, že ekonomická realita první poloviny 50. let se výrazně odchylovala od jeho optimálního využití. Jeden z hlavních problémů spočíval v tom, že dlouhodobá obchodní dohoda byla podepsána, aniž by byly vyjasněny všechny detaily vzájemných dodávek. To vedlo k situacím, kdy se při sjednávání ročních obchodních protokolů zjistilo, že výrobní podniky/podniky zahraničního obchodu nejsou schopny realizovat rámcově předjednané dodávky. Časově náročné zajišťování alternativních dodavatelů pak výrazně narušilo plnění hospodářských plánů. Příkladem jsou dodávky sovětských válcoven předjednané v dlouhodobé dohodě z roku 1950. Později, když zástupci podniků zahraničního obchodu projednávali technickou specifikaci strojů, se ukázalo, že sovětský průmysl je schopen zajistit pouze dodávky lehkých válcovacích tratí, zatímco československé podniky požadovaly vysokotonážní modely. Sovětští delegáti argumentovali tím, že požadované typy byly označeny za zastaralé, a proto byly vyřazeny z výroby. Jako kompenzace bylo nabídnuto pouze poskytnutí technických výkresů a expertizy pro výstavbu vlastní československé výrobní linky na válcovací stolice s vysokou tonáží.²⁷ Tato nekonzistence a nesystematičnost mezi pětiletou obchodní dohodou a jejími ročními protokoly byla částečně způsobena absencí komunikačního propojení mezi vrcholnými představiteli československé vlády a KSČ na jedné straně a podnikovým sektorem na straně druhé.²⁸

Plnění československo-sovětské dlouhodobé obchodní dohody také ztěžovala častá zpoždění v dodávkách specifikací jednotlivých zakázek. V první polovině roku 1951 se ukázalo, že sovětské podniky zahraničního obchodu nemají vyřešeny odběratelsko-dodavatelské vztahy se

²⁶ NA, f. MZV VA3, 1-21 h.

²⁷ NA, pomůcka 835, f. 936, inv. č. 50, k. 8.

²⁸ NA, pomůcka 684, f. 949, inv. č. 38, k. 165.

sovětskými zákazníky, a proto nejsou schopny poskytnout specifikace zakázek ve stanoveném termínu. Československé podniky tak nemohly zahájit výrobu, což vedlo k prodlevám v plnění obchodní dohody.²⁹ Ze zpráv československých Závodů přesného strojírenství navíc vyplývá, že specifikace objednávek, které přicházely s několikaměsíčním zpožděním, se často výrazně lišily od specifikací předjednaných v dlouhodobé obchodní dohodě.³⁰ Kromě toho si československý Státní úřad plánovací stěžoval, že specifikace ze SSSR byly zpracovávány příliš laxně, byly špatně čitelné a chyběly k nim potřebné vysvětlivky. Podobné stížnosti bylo možné identifikovat i u československých výrobních podniků. Například československý výrobce pneumatik MITAS tvrdil, že specifikace přicházející z Vněštorgu nebyly pro realizaci zakázek dostatečně srozumitelné, a navíc zdánlivě přesahovaly výrobní kapacitu společnosti.³¹

Další komplikace se týkaly častých změn v množství a specifikaci již sjednaných dodávek. Tento jev se stal častějším až v roce 1951, kdy si oba partneři plně uvědomili, že nebudou schopni plnit své přehnané závazky stanovené v ročních kontingentech. Například československé Závody přesného strojírenství byly v roce 1951 schopny dodat pouze 20 karuselů, ačkoli původní plán počítal s dodávkou o 50 % vyšší.³² Podobné snižování sjednaných množství dodávek nebo odkládání závazků na pozdější termíny bylo patrné i u dalších strojírenských a hutních podniků. Situaci nezlepšilo ani rozhodnutí upřednostnit dodávky do SSSR, ani přísné sankce, kterými vedení KSČ hrozilo ministrům průmyslu.³³ Augustin Kliment, Július Mauer, Jan Bílek, Josef Jonáš, Jozef Púčik a další ministři kontrovali již zmíněnými zpožděními v dodávkách specifikací zakázek ze strany sovětských podniků nebo složitostí přechodu na sovětské normy. Obdobné porušování předem dohodnutých množství a specifikací zboží bylo zjištěno i ze strany československých dovozců. Například československý podnik pro obchod s kovoobráběcími a tvářecími stroji Strojimport v roce 1953 předjednal nákup celkem 8 tun fréz. Nakonec však československý dovozce nasmlouval pouze 3,5 tuny zařízení, protože část strojů byla nově objednána z NDR a zbytek mohl československý průmysl vyrobit v domácích podmínkách.³⁴

Pouze malý počet soudobých historiků (Neumann, Urbánek) se zmiňuje o procesu a dopadu zavádění sovětských norem GOST (*gosudarst-*

²⁹ NA, pomůcka 835, f. 936, inv. č. 50, k. 8, Memorandum, příloha 3A.

³⁰ NA, pomůcka 1102, f. 948, inv. č. 72-73, k. 27, Potíže při plnění sovětské dlouhodobé smlouvy, 21. 11. 1951.

³¹ NA, pomůcka 1102, f. 948, inv. č. 72-73, k. 27; NA, pomůcka 835, f. 936, inv. č. 50, k. 8.

³² NA, pomůcka 1102, f. 948, inv. č. 72-73, k. 27, Nedodržení dodávek hydraulických lisů ZB pro SSSR, 31. 8. 1950.

³³ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 155-156.

³⁴ Archiv MZV, 1945-1959, TO-0, NDR, k. 22.

vennyj standart).³⁵ Jejich hypotéza o dalekosáhlých negativních důsledcích ukvapeného přechodu na sovětský model standardizace je podpořena novými archivními nálezy, které adaptují jejich teorie na prostředí jednotlivých československých podniků. Konzultované archiválie ukazují, že po podpisu dlouhodobé obchodní dohody v roce 1950 začali sovětská zákazníci požadovat od československých podniků dodávky podle sovětských norem, jejichž zavedení však vyžadovalo radikální restrukturalizaci výrobních procesů, což vedlo k potřebě dodatečného dovozu know-how a výrobních vstupů. Gregorovo/Dvořákovo ministerstvo tak bylo nuceno renegotiovat smlouvy o dodávkách v rámci jednoletých obchodních protokolů, což výrazně snižovalo schopnost československého hospodářství včas plnit své vývozní závazky.³⁶

Sovětský tlak na realizaci dodávek podle norem GOST se neobešel bez protestů československých výrobců. Například Závody přesného strojírenství tvrdily, že v letech 1951 a 1952 nebudou schopny dodávat karusely odpovídající GOST normám bez výrazné dodatečné sovětské pomoci. Ta se však v požadovaném rozsahu nedostavila, a Československý výrobce tak byl nucen objednat specifické díly pro karusely přímo ze SSSR, protože jednotliví pracovníci neměli dostatečné zkušenosti s jejich výrobou podle sovětských norem.³⁷ Řada dalších podniků pak při zavádění sovětských standardů do výroby selhala kompletně a zahájila jednání o možnosti nahradit normy GOST normami československými. Kromě toho se mnozí českoslovenští výrobci snažili provést určité změny ve specifikacích/normách dodávaných sovětskou stranou tak, aby lépe odpovídaly výrobním možnostem československého průmyslu.³⁸ Sovětská strana však byla v otázce výroby podle norem GOST zpravidla neústupná, což vedlo k výraznému zpoždění realizace československého ekonomického plánu.

Dlouhodobým problémem při plnění československo-sovětské obchodní dohody bylo narušení vnitroblokového řetězce dodávek výrobních vstupů. Tento fenomén bylo možné pozorovat již na počátku Gottwaldovy éry, kdy si ČKD, Zbrojovka Vsetín nebo Československé závody kovodělné a strojírenské stěžovaly na nedostatek barevných kovů a dalších materiálů, který jim bránil v plnění výrobního plánu.³⁹ Situace

³⁵ NEUMANN, Jan: *Autobus Škoda 706 RO*. Praha : Grada Publishing, 2009, s. 28; URBÁNEK, Zdeněk: Historie technické normalizace po roce 1949. In: *Soudní inženýrství*. vol. 26, č. 4, 2015, s. 171-186.

³⁶ NA, pomůcka 835, f. 936, inv. č. 50, k. 8.

³⁷ Ibid., záznam z jednání týkající se záležitosti karuselu SK 2500, který má ZPS Gottwaldov v plánu pro SSSR dle převzaté dokumentace.

³⁸ Ibid., zápis z jednání s. Morozova u s. náměstka Rejny dne 20. 6. 1951.

³⁹ NA, pomůcka 1102, f. 948, inv. č. 72-73, k. 27, sovětské dodávky dieselmotorů, 22. 5. 1951; NA, pomůcka 684, f. 949, inv. č. 38, k. 165.

se nelepšila ani v druhé polovině Gottwaldovy éry, neboť plán dovozu hliníku, železa a mědi ze SSSR do Československa byl v roce 1951 splněn pouze zhruba na 40-50 %, což znemožňovalo československým podnikům plnit své dodavatelské závazky zpět na sovětský trh. Narušení dodavatelského řetězce dále komplikovalo důslednější prosazování embarg Koordinačního výboru pro mnohostranné kontroly vývozu (*Coordinating Committee for Multilateral Export Controls*), které omezovalo dovoz surovin a moderních technologií ze západní Evropy.⁴⁰

Maximalizaci potenciálu československo-sovětské spolupráce navíc bránila byrokratizace československé ekonomiky. Ačkoli sekundární literatura neposkytuje detailní vhled do konkrétních příčin a projevů této transformace, archivy československého Ministerstva zahraničních věcí ukazují, že jeden z klíčových problémů v tomto ohledu spočíval v neefektivní komunikaci a nedostatečné koordinaci mezi jednotlivými orgány zabývajícími se otázkami zahraničního obchodu, včetně Hospodářské rady ÚV KSČ, velvyslanectví a jejich obchodních atašé, Státního úřadu plánovacího, vlády, jejich resortů včetně Ministerstva zahraničního obchodu či výrobních a obchodních podniků. Nedostatečná spolupráce mezi těmito orgány se projevila již koncem 40. let, kdy československý podnik zahraničního obchodu Ferromet jednal přímo se sovětskými obchodními delegacemi o vzájemné výměně výrobků hutního průmyslu, čímž obcházel československé Ministerstvo zahraničního obchodu a snižoval jeho manévrovací prostor ve vyjednávání.⁴¹ Nedostatečná koordinace se projevila i v případě mezipodnikových jednání o plnění sovětských zakázek. Vzhledem k tomu, že se jednotliví českoslovenští výrobci zdráhali přebírat odpovědnost za realizaci složitých sovětských objednávek, podniky, které byly nakonec pro tyto úkoly vybrány, často nepatřily k těm nejrelevantnějším, neboť jim chyběly potřebné výrobní kapacity a know-how. To vedlo k dalším zpožděním a nadbytečným žádostem o zahraniční asistenci, kterou bylo možné získat efektivnější spoluprací mezi jednotlivými československými podniky.⁴²

Nepříznivý stav plnění československých dodavatelských závazků vůči SSSR byl pravidelně na programu jednání Politického sekretariátu ÚV KSČ. Na podzim roku 1952 tento orgán vyzval každého ministra, aby bezpodmínečně dodržoval termíny dodávek do Sovětského svazu.⁴³ Protože však příčiny neuspokojivého stavu byly hledány na nesprávných místech, včetně sabotáží ze strany nepřátel nebo nedostatečné pracovní

⁴⁰ NA, pomůcka 1204, f. 953, inv. č. 29, signatura (sign.) 056.3, k. 33.

⁴¹ Archiv MZV, 1945-1959, TO-O, SSSR, k. 11.

⁴² NA, pomůcka 1102, f. 948, inv. č. 72-73, k. 27, potíže při plnění sovětské dlouhodobé smlouvy, 21. 11. 1951.

⁴³ NA, Archiv ÚV KSČ, f. 02/3, schůze 17. 9. 1952.

disciplíny, a nikoliv v nadměrné militarizaci výroby, ztrátě konkurenceschopnosti tradičních průmyslových odvětví nebo neefektivní alokaci kapitálu, nedařilo se plnění československých obchodních závazků zlepšit.⁴⁴ Výsledkem bylo, že v polovině roku 1953 byly vlády obou zemí nuceny revidovat pětiletou obchodní dohodu z roku 1950. Proces revize odhalil, že jak sovětské dodávky nerostných surovin, tak československé protidodávky strojů je nutné výrazně zredukovat. Revidovaná dohoda byla po dlouhých jednáních podepsána až v prosinci 1953 a předpokládala snížení vzájemného obchodu oproti původní dohodě z roku 1950.⁴⁵

Navzdory těmto překážkám je třeba přiznat, že tempo rozvoje československo-sovětské hospodářské spolupráce v Gottwaldově éře nabralo bezprecedentních rozměrů. Nárůst vzájemné obchodní výměny umožnil odpoutání československé ekonomiky od kapitalistického trhu a její téměř kompletní začlenění do systému RVHP.

Závěr

Československo-sovětská hospodářská spolupráce zaznamenala v období Gottwaldovy éry fázi nebývalého rozvoje, který československé ekonomice umožnil vymanit se z područí kapitalistických partnerů a následně se integrovat do hospodářského systému RVHP. Jak nové archivní prameny odhalily, počátek procesu provýchodní reorientace československého zahraničního obchodu je třeba klást již do období třetí republiky, kdy na uzavření dohod o spolupráci se Sovětským svazem tlačili i nekomunističtí funkcionáři včetně Edvarda Beneše, Huberta Ripky a Zdeňka Fierlingera. Krátce po únorovém převratu začala druhá vláda Klementa Gottwalda jednat o nových kontingentech, které dále rozšiřovaly obchodní dohodu z roku 1947. V prvních letech studené války československá ekonomika z hospodářské spolupráce se SSSR značně těžila, neboť Stalin byl v rámci posilování jednoty socialismu a nově se formujícího východního bloku ochoten poskytovat značné ústupky. Přelom 40. a 50. let 20. století se ovšem ukázal být přelomovým i z hlediska charakteru československo-sovětské spolupráce. Projednávání dlouhodobé obchodní dohody na léta 1951-1955 ve druhé polovině roku 1950 provázal radikální pokles ochoty představitelů sovětského Vněštorgu vyhovět československým dovozním potřebám. Menšikov naopak požadoval zvýšení československého vývozu výrobků strojírenského a hutního průmyslu, pro jejichž výrobu však československá ekonomika neměla dostatek produkčních vstupů. To vedlo k vynucenému zvyšování investic do rozvoje domácích těžebních a zpracovatelských kapacit a ke snahám o

⁴⁴ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 170.

⁴⁵ NA, Archiv MNP, f. Dokumentace, a.j. 49600, zápis z jednání se sovětskou stranou dne 16. 10. 1953.

částečné oživení meziblokového obchodu. Ani jedna z těchto strategií se však v praxi neukázala jako snadno realizovatelná, což na počátku 50. let vedlo ke stagnaci růstu československého HDP. I přes značné problémy, které rozvoj československo-sovětské hospodářské spolupráce provázely, je třeba přiznat, že množství zboží a know-how, které v rámci pětileté obchodní dohody mezi oběma státy proudilo, dosahovalo nebývalých rozměrů a mělo klíčový vliv na formování charakteru československé socialistické ekonomiky, který v hrubých rysech přetrval až do pádu železné opony.